

ВИХОВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ В ПРОЦЕСІ ОЗНАЙОМЛЕННЯ З СУЧАСНОЮ ДИТЯЧОЮ ПОЕЗІЄЮ

Добрицкая И.Г.

Феномен мовної особистості в справжній період активно вивчається представниками різних областей наук (лінгвістика, психолінгвістика, психологія, соціологія, філософія та ін.) Дослідники розглядають вікові етапи формування мовної особистості (дошкільний період, школа, студентство, професійна діяльність людини), вивчають вплив сім'ї та інших інститутів соціалізації на зазначений процес, виявляють специфіку мовного спілкування в умовах білінгвізма і полілінгвізму, пов'язують проблеми становлення мовної особистості з загальними питаннями формування духовної і національної культури суспільства (Г.Богін, Г. Бичкова, Ю.Карула, М.Ляпон, Т.Кочеткова, К.Сєдов, О.Сиротиніна, І.Чернухіна та ін.) До параметрів мовної особистості відносять мовне мислення, словниковий запас, володіння мовними нормами, знання літературних стилів, наявність власного ідіостилю та ін.

І.Чернухіна, зокрема, зазначає, що мовну особистість можна уявити у вигляді піраміди, основу якої формується в дошкільному дитинстві (на даному етапі засвоюється основний словниковий запас, граматичні норми рідної мови). Другий сектор піраміди розглядається як «просунутий етап формування мовної особистості, який здійснюється в сім'ї, школі, спілкуванні з однолітками і старшими, а також під впливом різноманітних джерел інформації» [10, с.10]. На даному етапі формується «елітна пресуппозиція» (знання з певної сфери - культурної, історичної, світоглядної, духовної і т.д.), активно розвивається рефлексивна діяльність, поповнюється словник і т.д. Третій етап формування мовної особистості - розвиток професійної пресуппозиції. «Вершина піраміди мовної особистості - створення власного ідиостилю» [Там само, с. 11].

О.Сиротиніна до числа факторів, що впливають на формування типу мовної особистості, відносить умови, в яких росте дитина, типи мовних особистостей вчителів і самого процесу навчання в школі, характер прецедентних текстів, на які орієнтується індивід як на зразкові (в сенсі використання мови). Автор робить висновок про те, що, формування елітарного типу мовної особистості йде з опорою на тексти класичної художньої літератури (в той час як «підтримка просторіччя типу не тільки» вулицею», а й телебаченням призводить до становлення нового типу мовної особистості - фамільярно-розмовної») [7, с.9].

Виховання мовної особистості дитини є одним з головних завдань, що реалізуються в діяльності сучасного закладу дошкільної освіти. Важливим компонентом мовної особистості дошкільника виступає образна сторона його промови. У педагогічних дослідженнях відзначається необхідність проведення спеціальної роботи по озброєнню дитини способами вираження в слові певного художнього змісту (Р.Жуковська, Н.Карпінська, М.Коніна, Л.Пеньєвская, Є.Тихеева, Е. Флерина). На великі можливості художньої літератури у розвитку образної мови дітей вказували психологи Л. Виготський, С. Рубінштейн, Ф. Сохін, Д. Ельконін та ін..

Проблема формування образної мови дітей дошкільного віку (як значущої складової мовного розвитку дитини в цілому) засобами сучасної поезії в теоретичному і особливо в практичному аспекті не ставала об'єктом спеціального дослідження. Педагогічний та естетичний потенціал творів сучасних дитячих поетів залишається мало вивченим, що забезпечує актуальність і новизну теми справжнього дослідження.

Метою дослідження було визначення ідейно-естетичного потенціалу сучасної дитячої поезії та виявлення ефективних умов її використання в процесі формування образної мови старших дошкільників - важливого показника становлення мовної особистості дитини.

Метою літературної освіти (сказане повною мірою відноситься і до літературній освіті дошкільнят) є становлення духовного світу людини, створення умов для формування внутрішньої потреби особистості в безперервному вдосконаленні, в реалізації і розвитку своїх творчих здібностей. Вивчення літератури як мистецтва слова передбачає систематичне читання художніх творів. Потреба в спілкуванні з книгою може скластися лише при постійній увазі дорослого до емоційного сприйняття тексту дітьми, до їх роздумів над поставленими автором проблемами.

Робота з віршованими творами не обмежується процесом читання (хоча виразне відтворення відбитого у вірші змісту є неодмінною умовою ефективності ознайомлення дитини з поезією). Важливий наступний аналіз тексту, що включає роботу як над змістом віршів, так і над образно-емоційною стороною поетичної мови, різноманітними зображально-виразними засобами, що дозволяють передати емоційні стани автора (радість, захоплення, закоханість, смуток, печаль і багато чого іншого).

Як показує вивчення теоретичних джерел, слово образність вживається в широкому і вузькому значенні: в широкому сенсі слова образність трактується як невід'ємна ознака всякого виду мистецтва, особлива форма усвідомлення дійсності з притаманними їй жвавістю, наочністю, барвистістю зображення [5]. Образність мови, виступаюча приватним проявом естетичної категорії образності, означає використання слів у переносному значенні - тропів, основними видами яких виступають порівняння (найпростіша форма образності, заснована на зіставленні двох предметів), епітет (образне, індивідуально-неповторне визначення предмета чи явища), метафора (перенесення якостей, властивостей одного предмета чи явища на інший предмет за подібністю), уособлення (перенос на неживий предмет властивостей живої істоти) [3].

Сучасна дитяча поезія, представлена такими іменами, як Я.Акім, О. Благініна, В. Берестов, Є. Мошковська, Ю.Моріц, Г. Сапгір, Р.Сеф, І.Токмакова та ін, дає дитині можливість відчувати незвичайність порівняння («Косовиця, сінокіс! / Луг залишився без волосся. / Як зачіски ця хороша для літа!»), Красу епітета («Він робить прощальний круг, / Мій вірний чиж, / Мій славний друг, / Приятель хоробрий мій»), «воскресити» метафору, «освіжити» її значення («Дощ іде і не проходить, / Дощ, дощ. / Дощ іде, хоча не ходить,

/ Дощ, дощ »), збагатити лексичний запас дитини, розвинути його словесна творчість [2, с.5].

Одним із сучасних поетів, що створює вірші для дітей різних жанрів (ліричний вірш, монолог, опис, віршована казка тощо), є Ірина Петрівна Токмакова. Для її творчості характерно проникливе розкриття теми природи, уподібнення природи дитинству і навпаки. Схильність уособлювати навколишню дійсність, ліризм і фольклорний пантеїзм (у всьому суцюзі живе душа) створюють у віршах Ірини Токмакової («Осіньні листя» «Їли», «Сосни», «Дуб», «Іва», «Горобина», «Живи, ялиночка ! », «Вітряно! ») особливу атмосферу живого звучного світу: « Біля річки, біля обриву, / Плаче верба, плаче верба. / Може, їй когось жалко? / Може, їй на сонці жарко? / Може, вітер пустотливий / За косичку смикнув вербу? / Може, верба хоче пити? / Може, нам піти запитати?».

І.Токмакова вміє точно передавати інтонації дитячої мови, виражати настрої дитини. Деякі вірші поетеси схожі на дитячі розповіді з характерною для дитини лексикою, конструкцією фраз, логічним будовою мови: «Ця нічия кішка, / Імені немає у неї. / У вибитого віконця / Яке їй тут життя? / Холодно їй і сиро. / У кішки лапа болить. / А взяти її в квартиру / Сусідка мені не велить». Найчастіше поетеса використовує форму мініатюри - найбільш відповідну для малюків, але поступово вона привчає читача до збільшення обсягу віршів, який виростає за рахунок повторів і нарощення (ці прийоми запозичуються з фольклору та дитячих ігор): «На конячці їхали, / До кута доїхали, / Сіли на машину, / Налили бензину, / На машині їхали, / До річки доїхали ...». Вірші для дітей Якова Лазаревича Акіма виділяються особливою м'якістю, ліризмом, його творам притаманна інтонація довірчого, задушевної розмови. Одним з постійних мотивів лірики Я.Акіма є любов до природи, набуття себе через неї («Старий в'яз», «У лісі», «Хмари», «Перший сніг», «Яблуко»). Близькість класичної традиції, динамізм, виразні епітети і метафори, уособлення, близькі до ототожнення, дозволяють Я.Акіму зробити пейзаж відображає людські почуття і настрої: «Ти бачиш, як вітер з листвою грає, / Як в гаю дерева собі вибирає? / Берізка на схилі прикметна начебто, / А вітер її стороною обходить. / А може, норавливих деревце це / Не хоче грати з набридливим вітром? / Берізка секрети не всім довіряє, / Друзів і подруг сама вибирає ». Картини рідної природи в різні пори року займають важливе місце в творах дитячого поета Валентина Дмитровича Берестова («Веселе літо», «Знайомий», «Картинки в калюжах», «Стежина», «Снігопад», «Ожеледиця»). Відчуваючи подив перед великим і різноманітним світом, в якому постійно відбувається безліч перевтілень, поет вдається до уособлень, іносказання, метонімії: «Ховаючи в складці / Запах солодкий, / Лепесток за пелюстка, / Сам себе укрит крадькома / І заснув нічний квітка».

Природа і дитинство зближені в поезії Олени Олександрівни Благиної (збірки віршів «Травушка-муравушка», «Відлітають - відлетіли»), утворюючи єдину ліричну тему, для втілення якої характерні інтонації діалогу, використання звернень: «- Черемуха, черемха, / Ти чого стоїш бела? / - Для свята весняного, / для травня розцвіла ». Мова лірики

Олени Благиної напрочуд гнучкий і багатий, може передавати найтонші відтінки почуттів і сенсу. Цьому допомагає легкість словотворення, свобода поетичних асоціацій. Все сказане робить вірші поетеси добре сприймаються дітьми дошкільного віку («Разом з сонечком встаю», «заморити», «Кульбаба», «Веселка»): вони легко скандують, їх жанрові форми розраховані на усне побутування, використана поетика колискової пісні, скоромовки, загадки. Як і твори фольклору, вірші поетеси ритмічні, музичні, наповнені звукописью: «Не Гуді, / Не зуді, / Наших діток не буди! / Баю-баю, / Не плач, / Наших діток не Булгач! / Тс-с-с! ». Дитячий світ, зображений Еммою Ефраїмовою Мошковський («Кислі вірші», «Хитрі бабусі», «впередсмотрящий», «Жив на світі одна людина»), сповнений радості, щастя, енергії. Кожне з її віршів є поетичним відкриттям, переданим через багату емоційну гаму переживань: «Встало сонце кисле, / Дивиться - небо скисло, / У кислому небі кисле хмара зависла ... / І поспішають нещасні кислі перехожі / І їдять жахливо кисле морозиво ... / Навіть цукор кислий! / Скисло все варення! / Тому що кисле був настрої ». Тип образності, використовуваний Еммою Мошковський, словесний, синтаксичний, граматичний лад її поетичної мови підказаний дитячим баченням, чистим власним світосприйняттям поетеси, «для якої навколишня дійсність не потьмяніла з роками, зберігши свою таємничість і принадність, як і на зорі її життя» [4, с. 75]. До специфічних властивостей поезії Е.Е. Мошковський відносяться підкреслена лексична простота, схильність обходитися в основному іменниками і дієсловами (мінімальне використання причетних і дієприкметникових форм, обмежене вживання прикметників). Емоційна забарвленість мови досягається за рахунок активного включення експресивних збільшувальне-зменшувальних суфіксів і багаторазових повторів ключового слова: «Що нам сидіти, / Глядеть в віконце? / Он по віконечка / Плазує мошка. / От на віконце / Стрибнула кішка, / загородити кішка віконце »; « Сніг вже не пишний, / Він вже не лижний, / Він не з вати, / Він - ніздрюватий. / Він вже не білий, / Він - потемніло ... ».

При уявній простоті і лаконізмі, вірші Е.Мошковський багаті в смислового та емоційного плані, в опосередкованих образах вони передають відчуття, невимовні в прямій формі: «Знову со всіх доріжок / Вітер літо змітає. / Сів на лавки дощик / І нікого не пускає ... ». Твори Емми Мошковський ритмічні, музичні, фонетично організовані, насичені динамікою і образністю. Поезію Юнни Петрівни Моріц дослідники визначають як «зрушену», стверджуючи, що майже кожне вірш поетеси (особливо це стосується збірок «Сто фантазій», «чудесатее справи», «Букет котів»), може бути розцінено як маніфест, який стверджує об'єктивну силу уяви, заклик до читача слідувати поетичної фантазії [6]. Цей «неосяжний рай» мрії, перетворюючий реальний світ до невпізнання, допомагає дитині не розлучатися з дитинством і казкою, бути краще, щасливіше, талановитішим.

Важливу роль в поезії Юнни Моріц грають епітети (зелено-блакитний Херсон, малиновий їжачок, солодка загадка). Звичайні або екстравагантні, епітети передають внутрішній стан автора, його настрої, сприйняття світу:

«Але тільки коні / Літають натхненно! / Інакше коні / Розбилися б миттєво. / І хіба зграї кінських лебедів / Співають, як зграї лебединих коней? ». Не менш важливі у Моріці повтори, розвиток варіацій одного і того ж мотиву у вірші, що дозволяють вловити природний рух образу, відповідне руху почуттів. Численні вірші поетеси завдяки пластичній мінливості ритмів і інтонацій, музичності стали піснями: «Під сумне мукання, / Під бадьорий гарчання, / Під дружнє іржання / Народжується на світло / Великий секрет / Для маленької, / Для маленької такої компанії, / Для скромної такої компанії / Величезний такий секрет ». Вірші Ю.Моріц написані «на виріст»: автор високо піднімає планку дитячого художнього сприйняття - на рівні смислового та естетичного змісту тексту (естетизм тут визначає або замінює моралізаторство), на рівні фантазії і творчості дитини, в тому числі і в області слова. Сучасний поет Роман Семенович Сеф також пред'являє до літератури для дітей вимоги високої художності. Як вважає автор, талановитий твір виховує саме по собі, без додаткової педагогічного навантаження (естетичний факт повинен переважати над ідеєю). Програмним для Романа Сефа - дитячого поета є вірш «На світі все на все схоже», де порівняння та метафори складають основу синтезуючого мислення автора, що спирається на звукову і графічну пластичність образу. На думку Р.С. Сефа, вірш для дітей має бути системно організоване: всі прийоми в ньому узгоджені, рими і порівняння точні. Подібна чітка організація покликана допомогти висловити далеко не однозначне, порику «недитяча» зміст: «... Тобі сьогодні / Вісім років, / Перед тобою / Весь білий світ, / Але десь / У Всесвіті / Летить, / Летить, / Летить, / Летить / Твій блакитний метеорит - / Подарунок коштовний ». Вірші Р. Сефа для малюків (наприклад, збірник «Хоробра квітка», адресований дітям раннього дошкільного віку) відрізняються особливою пропрацьованістю форми, ліризмом. Метафори, на яких побудовані вірші, відкривають «глибини» добре відомого дитині слова, ритміко-звукове оформлення поетичної мови також допомагає його «заново почути»: «У дворі / На траві / Горить Сонечко. / На зеленій нозі / Варто Сонечко. / В кожному Сонечку / Сотня Сонечок, / Називається все - / Підсолнушок ». І процитоване вірш «Сонечко», і багато інших творів поета являють собою «подобу» дитячого малюнка, в якому завжди чітко позначені центральний образ, колір і емоційне ставлення.

«Метаморфози» слова, його «повороти» при інтонаційних зрушеннях, звукових перекличках, смислових асоціаціях складають головну стихію поезії Генріха Веніаміновича Сапгіра: «Сказала тітка: / - Фі, футбол! / Сказала мама: - / Фу, футбол! / Сестра сказала: / - Ну, футбол ... / А я відповів: / - Во, футбол! ». На грі букв, звуків, слів і явищ (нерідко виявляється і на графічному рівні) будуються вірші з «Забавної абетки», «Нового букваря», що нагадують небилиці, словесні плутанини, кумулятивні казки: «Музикант грав на трубі. / Труба була схожа на равлика. / Равлик була схожа на будиночок. / Будиночок був схожий на чашку, перекинута. / Чашка була схожа на чайник. / Чайник був схожий на Івана Івановича. / Іван Іванович був музикант і грав на трубі ». Малі поетичні форми, створені Г.В.

Сапгір для читачів дошкільного віку (скоромовки, лічилки, загадки, ігри) нерідко виконують функцію своєрідних вправ з розвитку мовлення: «Що за Лі? / Що за Мон? / У звуках нету змила. / Але навряд шепнути: - Лі-мон - / Відразу стане кисло ». В орієнтованих на дитяче словотворчість віршах Генріха Сапгіра («смеянці», «пельсіскі», «стакелкі», «нікчімушек повний гамазін», «тігресси», «бракадабра») відчутні традиції ОБЕРІУ, ігровий поезії першої третини ХХ століття. Проведений нами аналіз творчості дитячих поетів свідчив про значне педагогічному та художньому потенціалі сучасної поезії для дітей, про різноманітні і багатстві використовуваних авторами засобів художньої виразності. Все сказане мотивувало відбір творів сучасних авторів для здійснення дослідно-експериментальної роботи з дітьми старшого дошкільного віку (експеримент проводився в дошкільному закладі м. Мінська в рамках реалізації навчальної проектної діяльності).

На констатувальному етапі дослідження були визначені рівні розвитку образної мови в дітей старшого дошкільного віку згідно виділеним критеріям (логічна послідовність мови при передачі змісту тексту; вміння розпізнати жанр твору; вміння виокремити засоби поетичної образності) [9]. Більшість діагностованих показали низький і середній рівні сформованості досліджуваної якості. Рівні розвитку образної мови старших дошкільників у відсотках (за даними констатувального експерименту становили: високий - 10%, середній - 50%, низький - 40%.

Якісний аналіз отриманих даних показав, що самотійні висловлювання більшості дітей невиразні, позбавлені образності; використані дошкільниками виразні засоби являють собою прості порівняння і визначення, не містять переносного значення. Багато дошкільнята не знають, як розповісти словами про красу відбитого у вірші предмета (явища), не можуть пояснити зміст метафори. Бажання деяких дітей показати позитивне ставлення об'єкта опису проявляється у вживанні зменшувально-пестливих слів («сніжок», «вітерець», «снежиночка»), в багаторазових повторах слова «красивий». Також були виявлені одиничні відповіді, в яких містилося правильне тлумачення переносного значення слова. Отримані в ході початкового діагностування дані дозволили зробити висновок про необхідність проведення дослідно-експериментальної роботи, спрямованої на розвиток образної мови старших дошкільників. На підготовчому етапі був здійснений відбір віршів сучасних російських поетів (відзначимо, що для вихованців дошкільних закладів міста Мінська російську мову за ступенем засвоєння є первинним, саме з його допомогою діти спілкуються один з одним і дорослими; білоруською мовою юні городяни володіють слабо, особливо це стосується образної боку білоруської мови. Все означене мотивувало відбір творів наведених нижче авторів для здійснення дослідно-експериментальної діяльності:

Я.Л. Аким «Первый снег», «Разноцветные дома», «В лесу», «Облака», «Яблоко»; *Е.А. Благунина* «Эхо», «Радуга», «Одуванчик», «Улетают-улетели», «Чудо», «Прилетайте»; *В.Д. Берестов* «Кто чему научится», «Заячий след», «Светлячок», «Хворостина», «Мать-и-мачеха», «Честное

гусеничное»; *Ю.П. Мориц* «Домик с трубой», «Большой лошадиный секрет», «Дом гнома, гном – дома!», «Песенка про сказку», «Большой секрет для маленькой компании»; *Э.Э. Мошковская* «Жил на свете один человек», «Какие бывают подарки», «Хитрые старушки», «Дедушка Дерево», «Вежливые слова»; *Г.В. Сагир* «Вот как это было», «Добрая гора», «Про смеянцев», «Шкаф»; *Р.С. Сеф* «Голубой метеорит», «На свете всё на всё похоже», «Солнышко», «Хрупкий цветок»; *И.П. Токмакова* «Дождик», «Осенние листья», «Сенокос», «Ели», «Сосны», «Дуб», «Ива», «Рябина», «Живи, ёлочка!», «Ветрено!» [2], [8].

Основу формувального етапу склали художньо-мовні заняття, на яких дошкільнят знайомили з творами сучасних поетів. З цією метою використовувалися такі методи і прийоми, як демонстрація вихователем портрета поета, розповідь про його творчість, читання і аналіз віршів, розгляд ілюстрацій до творів та ін. Навчальні заняття включили в себе вправи і словесно-дидактичні ігри, спрямовані на формування у дошкільників навичок виразного читання, розвиток умінь виділяти образні засоби (епітети, метафори, порівняння), використовувати їх у своїй промові («Знайди точне слово», «Скажи, який », « Дом-доміще », « Скажи іншими словами », « Підбери порівняння », « Намалюй картину словами »та ін) [1]. Дітям пропонувалися завдання, спрямовані на розвиток творчих здібностей: знайти слова-рими, «розповісти вірші руками», придумати (простукати) мелодію для вірша, скласти чотиривірш, намалювати сподобалися образи графічно та ін. Формуючий етап включив в себе не тільки систему навчальних занять («Її вірші ми знаємо з коліски», «В гостях у Якова Акіма», «Подорож в незвичайний світ Юнни Моріц», «Дитячий поет Ірина Токмакова», «Світ природи в поезії Валентина Берестова », « Знайомтесь, поет Роман Сеф », « В Букварінске Генріха Сапгіра »та ін), але і організацію нерегламентованої дитячої діяльності (читання віршів у другу половину дня, конкурси, вікторини, інсценування, перегляд мультфільмів, створення « скриньки »яскравих слів, оформлення літературного альбому та ін.) На етапі формування було організовано взаємодію з батьками (консультації, дозволя за участю дорослих і дітей, оформлення наочної агітації та ін.).

Аналіз кількісних даних, отриманих після проведення контрольного етапу, показав, що у дітей старшого дошкільного віку відбулися позитивні зміни в рівні розвитку образної мови. Так, показники високого рівня зросли вдвічі, середнього рівня збільшилися на 20%, в низького – зменшилися на 30%.

Якісний аналіз отриманих результатів свідчив про те, що у дітей з'явився інтерес до поетичних творів (вони стали уважніше слухати вихователя під час читання, намагалися самостійно знайти гарні слова); дошкільнята навчилися вимовляти віршовані форми виразно, з відповідною інтонацією, передаючи настрій віршів (сумне, веселий, радісний); діти навчилися визначати жанр твору («вірш написано доладно», «вірші нагадують пісню»); виокремлювати засоби поетичної образності (епітети, метафори, порівняння), використовувати їх у своїй промові. Проведення

дослідно-експериментальної роботи дозволило виділити умови ефективності розвитку в старших дошкільників образної мови - важливого показника сформованості мовної особистості дитини в цілому - на основі ознайомлення із сучасною дитячою поезією: здійснення мотивованого відбору творів сучасних дитячих поетів (один з найважливіших критеріїв - художня виразність віршованого тексту); розробка системи спеціальних занять, спрямованих на формування у старших дошкільників умінь сприймати і виділяти образні засоби художнього твору; включення віршів сучасних поетів у різні види регламентованої і нерегламентованої діяльності; здійснення взаємодії з батьками з питань мовного розвитку дітей.

Література:

1. Арушанова, А.Г. Речь и речевое общение детей: Книга для воспитателей детского сада.- М.: Мозаика-Синтез, 1999.- 272 с.
2. Большая книга стихов для чтения в детском саду / Сост. Э.И. Иванова, И.П. Токмакова. – М.: Планета детства, 2000. – 512 с.
3. Голуб, И.Б. Образность нашей речи / И.Б. Голуб // Дошкольное воспитание. – 1977. – №1. – С. 98-102.
4. Кузнецова, Н.И. Детские писатели (словарь для учителей и родителей) / Н.И. Кузнецова, М.И. Мещерякова, И.Н. Аразамасцева.- М.: БАЛЛАС, 1995. – 160 с.
5. Литературный энциклопедический словарь / Под общей редакцией В.М. Кожевникова, П.А. Николаева.- М.: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.
6. Русские детские писатели XX века / Редкол.: Черная Г.А. (отв. ред.). – М.: Наука, 2001. – 512 с.
7. Сиротинина, О.Б. Языковая личность и факторы, влияющие на ее становление // Термин и слово: межвузовский сборник, посвященный 80-летию проф. Б.Н. Головина. – Нижний Новгород, 1997.- С.7-12.
8. Учебная программа дошкольного образования.- Минск: Национальный институт образования, 2012.- 416 с.
9. Ушакова, О.С., Струнина, Е.М. Методика развития речи детей дошкольного возраста: Учеб.- метод. пособие для воспитателей дошкол. образоват. учреждений / О.С. Ушакова, Е.М. Струнина. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 288 с.
10. Чернухина, И.Я. Параметры языковой личности и ее развитие / И.Я. Чернухина // Проблемы формирования языковой личности учителя-русиста: тезисы докладов и сообщений IV Международной конференции 12-14 мая 1993 г.- Волгоград: Перемена, 1993.- 161 с. – С.10-11.